

AJALOOLISED LOODUSLIKUD PÜHAPAIGAD

LAHEMAA RAHVUSPARGI KUUSALU KIHELKONNA OSA

Uuri Hilemets

AJALOOLISED LOODUSLIKUD PÜHAPAIGAD LAHEMAA RAHVUSPARGI
KUUSALU KIHELKONNA OSAS

EKSPERTIIS

Koostasid:

Auli Kütt
Hiite Maja SA

Mari-Ann Rimmel
Eesti Kirjandusmuuseum

Ahto Kaasik
Tartu Ülikooli looduslike pühapaikade keskus
Maavalla koda

Hiite Maja
Taarausuliste ja Maausuliste Maavalla Koda

Tartu
2009

Sisukord

Sissejuhatus.....	5
Metoodika.....	5
Uurimistöö käik.....	6
Piirkonna ajaloolised looduslikud pühapaigad.....	7
Ülevaade.....	7
Hiied.....	8
Kivid.....	8
Üksikud puud.....	9
Muud pühapaigad.....	9
Tähenduselt ebamäärased ja oletatavad pühapaigad.....	10
Pühapaikade kaitse korraldamise üldised põhimõtted.....	10
Senine kaitse.....	10
Kaitstavad väärtused.....	10
Pühapaiga piiritlemisel ja piiranguvööndi määramisel on lähtutud mälestise iseloomust, sellega seotud loodus- ja kultuuriväärtustest, samuti maakorralduslikest nõuetest.....	11
II Ajaloolised looduslikud pühapaigad Lahemaa Rahvuspargi Kuusalu kihelkonna osas.....	12
Juminda, Kolju hiis.....	13
Juminda, Maduvare.....	16
Juminda Suur müür.....	17
Kahala hiis.....	18
Kasispea/Loksa, Haulõppe.....	19
Kiiu-Aabla, Nuppukivi.....	20
Kiiu-Aabla, Kuduvakivi.....	21
Leesi, Toivepakki.....	22
Mohni, Koljuhaud.....	24
Muuksi, Ohvrikivi.....	25
Muuksi, Silmaallikas.....	27
Pärispea, Vaesekivi.....	28
Pärispea, Liukkivi.....	29
Pärispea, Hiidetamm.....	30
Pärispea, Kalevipoja hobuseraua jäljega kivi.....	31
Pärispea, Hooneteperi.....	32
Pärispea/Viinistu, Ohvrikivi.....	34
Uuri, Hiimets.....	35
Uuri, Alumets.....	37
Vihasoo, Kõrgemäe Hiimets.....	39
Vihasoo, Ukuhaud.....	41
Vihasoo, Iiakari.....	42
Vihasoo, Ohvripuu.....	43
Viinistu, Hieme paas.....	44
Viinistu, Kalakabel.....	45
Viinistu, Sääre tamm.....	47
Virve, Kolju ots.....	48

Ekspertiisi digitaalsed lisad:

- Piirkonna ajalooliste looduslike pühapaikade kaardikiht
- Väliuuringute inventuurilehed koos asendiplaanidega
- Väliuuringute helisalvestised koos registriga
- Väliuuringute fotokogu
- Piirkonna pühapaikade pärimustekstide kogu
- Kuusalu kihelkonna kohapärimuse kogu

Sissejuhatus

Lahemaa Rahvuspargi Kuusalu kihelkonna osa ajalooliste looduslike pühapaikade ekspertiisi teostas 2007. – 2009. aastal Riikliku Looduskaitsekeskuse (nüüd Keskkonnaamet) tellimisel Taarausuliste ja Maausuliste Maavalla Koda koos Eesti Kirjandusmuuseumi, Tartu Ülikooli ning Hiite Maja sihtasutusega.

Ekspertiisi eesmärk on luua ülevaade piirkonna ajaloolistest looduslikest pühapaikadest, nende looduslikest ning materiaalse ja vaimse kultuuripärandi väärtustest ja seisukorrast ning esitada nende kaitse korraldamise ettepanekud. Seeläbi saab Lahemaa Rahvusparki haldav Keskkonnaamet andmed, mis aitavad korraldada piirkonna kultuuripärandi kaitset looduslike pühapaikade osas. Ekspertiisi konkreetseks väljundiks on Lahemaa rahvuspargi uus kaitseeskiri.

Ajaloolised looduslikud pühapaigad on loodusliku välisilmega paigad, millega seostub ohverdamisele, pühaks pidamisele, ravimisele, palvetamisele vm usulisele või rituaalsele tegevusele viitavaid folkloorseid, arheoloogilisi, ajaloolisi, etnoloogilisi vm andmeid. Käesoleva ekspertiisi koostamisel on objekti ajalisel piiritlemisel lähtutud looduslike pühapaikade riikliku arengukava põhimõtetest ning käsitletud maa-alasid ja üksikmälestisi, mille aktiivse kasutamise algus ulatub 20. sajandist varasemasse aega.

Ajaloolised looduslikud pühapaigad võivad olla nii kompleks- kui üksikmälestised. Kompleksmälestised hõlmavad teatud maa-ala, mille piires võib eristada konkreetseid usulise või rituaalse tähendusega üksikmälestisi (nt pärimuse või toponüümide põhjal erilist tähendust kandvad puud, allikad, kivid, vared või lohud hiiealal). Maa-alana määratletud mälestiste puhul hõlmab loodusliku pühapaiga mõiste ka maastiku pinnavorme, seal paiknevaid üksikobjekte ja taimestikku.

Rahvusteadustes välja kujunenud tava kohaselt on käesoleva ekspertiisi maa-alaliseks objektiks ajalooline kihelkond. Pilootprojektina on võetud vaatluse alla ajaloolise Kuusalu kihelkonna ala, mis jääb Lahemaa Rahvuspargi piiresse.

Uuritavas piirkonnas kattuvad Lahemaa Rahvuspargi lääneosa ja Kuusalu kihelkonna kirdeosa. Ala maismaapiir kulgeb Eru lahe ääres asuva Vihasoo küla idapiirist Valgejõeni, sealt Tallinn-Narva maanteed mööda Kahala teeristini, sealt Kahala – Loo – Andineeme teed mööda Kolga laheni. 268 km² suurusel alal asub 40 küla. Asustusloolisest loogikast lähtudes kaasati Looduskaitsekeskuse nõusolekul uuritava ala koosseisu Kahala järvest lõunasse, idasse ja kirdesse jääv ajalooliselt asustatud ala, mis hetkel ei kuulu rahvuspargi piiresse.

Metoodika

Ekspertiisi koostamise metoodiliseks aluseks on Maavalla Koda ja Tartu Ülikooli koostöös välja töötatud looduslike pühapaikade inventeerimise metoodika, mis hõlmab olemasolevate andmete koondamist ja analüüsi, väliuuringuid koos täiendava rahvapärимuse kogumise ja konkreetsete looduspaikade inventeerimisega ning kogutud andmestiku süstematiseerimist ja analüüsi. Kaitsekorralduslike soovitude esitamisel on lähtutud Tartu Ülikooli looduslike pühapaikade keskuses koostamisel oleva looduslike pühapaikade piiritlemise ja kaitse korraldamise aluste põhimõtetest.

Ekspertiis käsitleb kõiki piirkonnas asuvaid ajaloolisi looduslikke pühapaiku sõltumata sellest, kas objekt on säilinud ning on ajalooliste andmete põhjal leitav või mitte. Väliuuringul talletati rahvapärimumust ja objekti koordinaadid ka selliste rahvapärimumusega seotud paikade puhul, mille liigitumine looduslikuks pühapaigaks või seos loodusliku pühapaigaga pole kindel, kuid võib olla tõenäoline.

Välitööde korraldamisel lähtuti objektikesksest kontseptsioonist. Selle kohaselt küsitleti inimesi eelkõige külades, kus eelandmed viitasid looduslikele pühapaikadele. Vastavalt kohalike elanike soovitudele küsitleti inimesi ka teistes külades. Samuti kasutati väliuuringute korraldamisel andmeid, mida kohalikud elanikud jagasid 13.01.2009 Palmses ja 12.03.2009 Kolgal toimunud pühapaikade-alastel seminaridel.

Uurimistöö käik

Piirkonna looduslikke pühapaiku on varem uuritud juhuslikult üldiste arheoloogiliste inspeksioonide ja rahvaluule-alaste välitööde käigus. Varasemad kirjalikud andmed piirkonna pühapaikadest ilmusid 1910. a Jaan Jungi koostatud raamatus "Muinasajateadus eestlaste maalt", kus mainiti viit pühapaika. Geograafiliselt oluliselt täpsema andmestiku koondas 1925. a Oskar Parmas. Kuusalu kihelkonna arheoloogilist inspeksiooni teostades jäädvustas ta andmeid piirkonna viies pühapaiga kohta. Hilisemate rahvaluuleuuringute käigus on piirkonna pühapaikadest andmeid talletanud näiteks Rudolf Põldmäe, Paul Ariste, Gustav Vilbaste ja Melika Kindel.

Ekspertiisi ettevalmistamine algas 2007. a varem talletatud andmete koondamisega. Eesti Kirjandusmuuseumist, Tartu Ülikooli arheoloogia kabinetist, Eesti Keele Instituudi murdearhiivist jm koondati piirkonna looduslikke pühapaiku puudutavad arheoloogilised ja pärimuslikud andmed. Töö iseloomust lähtudes koondati lisaks kogu piirkonna kohapärimumus. Andmestik korrastati ja analüüsiti.

Pühapaiku puudutavate andmete täpsustamiseks ja uute andmete kogumiseks korraldati 2008. a kevadel piirkonnas folkloristlik väliuuring. Selle käigus küsitleti 60 inimest ja salvestati üle 27 tunni intervjuusid. Salvestistest koostati ladinimestikud ja pühapaiku puudutav osa litereeriti. Järgnes kogutud andmete korrastamine ja analüüs.

2009. a jaanuaris ja märtsis korraldati Palmses ja Kolgal seminarid, kus tutvustati kohalikele elanikele käimasolevat uurimisprojekti ja täpsustati pühapaikade asukohti. 2009. a kevadel korraldati piirkonnas pühapaikade kaardistamine ja inventeerimine. Nendelgi välitöödel küsitleti kümneid kohalike elanikke ja salvestati vestlusi. Leitud pühapaigad kirjeldati loodusobjektidena, pildistati ja määrati kindlaks nende koordinaadid. 2008. ja 2009. a võttis väliuuringutest vahetult osa 14 uurijat Tartu Ülikoolist, Eesti Kirjandusmuuseumist, Maavalla kojast ja Hiite Maja sihtasutusest.

Piirkonna ajaloolised looduslikud pühapaigad

Ülevaade

Vaadeldavas piirkonnas on andmeid 26 loodusliku pühapaiga või selles kontekstis tähendusliku paiga kohta. Mõned kompleksed pühapaigad, nagu näiteks Hooneteperi mägi koos seal asuvate Palukividega, sisaldavad omakorda mitut üksikobjekti.

Väliuuringute käigus ei õnnestunud kõikide pühapaikade asukohti välja selgitada. Vihasoo küla Uku haua, Viinistu Hieme paasi, Mohni Koljuhaua, Vihasoo ohvripärna, Pärисpea ja Viinistu vahel asuva ohvrikivi asukohti polnud võimalik tuvastada ka ligikaudselt. Kahala hiie, Pärисpea Hooneteperi mäe, Pärисpea hiitamme ja Virve kalakabeli asukoht oli võimalik kindlaks määrata ligikaudselt.

Lisaks on osa lokaliseeritud pühapaiku täiesti hävinud. Juminda Maduvare on ära kaevandatud ja Kahala hiie tõenäolisele asukohale on rajatud ulatuslik laudakompleks. Mitmed pühapaigad on osaliselt hävinud. Pärисpea Vaesekivi on lõhutud, Pärисpea hiitamm maha raiutud, Virve küla Kalakabeli tõenäoline asukoht täis ehitatud ning Hooneteperi mägi osaliselt kaevandatud.

Lokaliseeritavatest pühapaikadest on vähemalt rahuldavas seisukorras säilinud Juminda Kolju hiis, Kiiu-Aabla Nuppukivi, Leesi Kaevumägi, Muuksi ohvrikivi, Pärисpea Liukivi, Uuri Hiimets, Uuri Alumets, Vihasoo Kõrgemägi, Vihasoo Iiakari, Viinistu Sääre tamm, Kiiu-Aabla Kudavakivi ja Loksa/Kasispea Hualõppe mägi.

Leidub ka objekte, mis osalt on hävinud või pole lokaliseeritavad ja osalt on heas seisukorras. Näiteks Hooneteperi mägi, mille piire pole võimalik kindlaks määrata, on osalt välja kaevandatud. Samas on osa mäest koos Palukividega heas seisukorras. Muuksi küla ohvrikivi on kunagi lõhkamisega osalt lõhutud, kuid lõhutud tükid on jäetud oma kohale ja suur osa kivist koos lähiümbrusega kahjustamata.

Silma torkab pühapaikade maa-alalise jaotumise ebaühtlus. Piirkonna 40 külast on pühapaiku teada kõigest üheteistkümnes. Kui teatud külates (Pärисpea (6), Vihasoo (4), Juminda (3), Viinistu (3), Uuri (2), Muuksi (2), Kiiu-Aabla (2)) asub suurem osa teadaolevaid pühapaiku, siis suuremas osas küladest pole andmeid ühestki pühapaigast. Seejuures puuduvad pühapaikade kohta andmed ka sellistest juba muinasajal asustatud küladest nagu näiteks Soorinna, Tsitre, Kolga, Kolgaküla ja Kolga-Aabla. Eeldatavasti on leidunud looduslikke pühapaiku kõikides muinas- ja keskajal asustatud külates. Kuid kuna looduslikel pühapaikadel puuduvad reeglina ainuomased välistunnused, on nende määramisel peamiseks teabeallikaks elav ajalooline mälu, samuti kirjalikud allikad kroonikateadetest kuni talletatud rahvapärimuseeni. Sellest tulenevalt on teadmised piirkonna looduslikest pühapaikadest kujunenud kirjalike ja suuliste allikate põhjal.

Piirkonna pühapaikadest õnnestus koguda veidi üle 120 teate, millest suurema osa moodustab rahvapärimus. Osad teadetest on napid, piirdudes pühapaigale viitava kohanimemega, kuid leidub ka pikemaid ja üksikasjalikumaid kirjeldusi. Valdav osa teadetest pärineb XX sajandi esimesest poolest. Uuemad teated on kogutud peamiselt 1999, 2008. ja 2009. aastal. Teated jaotuvad maa-alaliselt ebaühtlaselt. Pärисpea, Vihasoo, Juminda, Viinistu, Uuri, Muuksi, Kiiu-Aabla pühapaikadest leidub 95 teadet. Seejuures jaotuvad teated ka üksikute paikade vahel ebaühtlaselt. 20 paiga kohta leidub 1 – 5 teadet. Kuue paiga teadete arv jääb

aga vahemikku 6 – 19. Neist omakorda kõige enam teavet leidub Juminda Kolju hiiest (18 teadet) ja Virve Koljuotsast (19 teadet).

Hiied

Vaadeldavas piirkonnas leidub ootuspäraselt Põhja-Eestile iseloomulikke hiiekohti (Vihasoo Kõrgemäe hiis, Juminda Kolju hiis, Uuri Hiimets ja Alumets, Pärисpea Hooneteperi, Kahala Hiimets). Hiied on maa-alalised, kompleksed, ajalooliselt kogukondlikult kasutatud pühapaigad, mille arengusse aktiivselt ei sekkuta. Kuivõrd reeglina on hiis ühe küla või suurema ala pühapaik, on mõneti ebatavaline, et Uuri külas leidub kaks hiiekohta. Samas võib analoogseid juhtumeid täheldada Eestis mujalgi. Erandlik pole seegi, et Uuri ja Juminda küla hiimetsade puistus domineerivad okaspuud. Näiteks samas Kuusalu kihelkonnas on olnud Koitjärve hiimetsaks kuusik.

Kahala hiis on tõenäoliselt hävinud nõukogude ajal rajatud laudakompleksi all. Paiga ulatuslikum kahjustamine algas juba 1930. aastatel, kui seal avati paemurd.

Oluliselt on kahjustada saanud Juminda Kolju hiis. XIX sajandist kuni Eesti taasiseseisvumiseni asusid seal piirivalverajatised. II maailmasõja ajal ja järgnenud nõukogude okupatsiooni ajal kaevati neemena merre ulatuva hiie pinnasesse kaitsekraave. Tänapäeval on hiie südamest kujundatud RMK avalik puhkekoht ja sinna on loodud väike erakinnistu. Hiis on avatud sõidukitele. Suur osa hiiest kannatab liigtallamise tõttu ning maastikusõidukid ohustavad ka hiies asuvat haruldast Koljuvaret.

Vihasoo Kõrgemäe hiit on samuti II maailmasõja ajal kaitsekraavide rajamisega lõhutatud, kuid edasine kõrvaline inimõju on jäänud väheseks.

Positiivse tõsiasijsana tuleb rõhutada, et Uuri, Juminda ja Vihasoo küla hiimetsad on paremas seisukorras kui valdav osa Eesti hiisi. Piirkonna hiite edasisel haldamisel tuleks seetõttu pöörata erilist tähelepanu nende metsakoosluste kaitsele, s.h vaba arengu tagamisele. Sama oluline on tagada vaba juurdepääs hiitele ja võimalus täita pühapaikadega seotud vaimseid kultuuritaditsioone ja usulisi talitusi.

Kivid

Teatud usuliste töökspidamiste ja talitustega seotud kive leidub piirkonnas kümnekond. Otseselt pühapaikade hulka liigituvad Muuksi ohvrikivi, Pärисpea Vaesekivi, Pärисpea Hooneteperi Palukivid ning Pärисpea ja Viinistu vahel asunud ohvrikivi. Nende kividega seostub pühapaigale omaselt puutumatus nõue, mis võib avalduda isegi peale lõhkumiskatset. Näiteks Muuksi ohvrikivi killud on jäetud aastakümneteks oma kohale. Selline teguviisi viitab otseselt kivi lõhkumisele järgnenud üleloomulikule karistusele. Näiteks Setomaal Meeksis asuva Jaanikivi tükid toodi väidetavalt oma kohale tagasi isegi ehitusplatsilt.

Selles kivide rühmas võib omapärasena esile tuua Pärисpea Vaesekivi, millele olevat rahvapärимuse kohaselt jäetud marjult tulles ande. Samuti olevat sellele kivile viidud küla vaeste jaoks toiduande. Paraku lõhuti seegi kivi enne II maailmasõda.

Kindlasti on väga omapärane Hooneteperi Palukiviga seotud pärимus, mille kohaselt Pärисpea kristlased võtsid vahi alla Viinistu küla "poisid", kes seal loodususulist talitust

pidasid. Siiski leidub sellelegi juhtumile analoogiaid mujal Eestis. Näiteks vahistati Setomaal Napi külas enne I maailmasõda ohvrikivile palvetama läinud külaelanikud.

Teatud usuliste töökspidamiste ja kombetalitustega aga ei seostu kivi otsene pühaks ja puutumatuks pidamine, vaid võib kaasneda kivi kahjustamine. Rahvakalendri tähtpäevade kombestikuga seotud Kiiu-Aabla Nuppukivi on seal tehtud lõkketule mõjul pinnalt lõhenenud. Samuti Viinistu Kabelikivi on murenenud sellel tehtud jaanitulede tõttu. Samas leidub selles kivide rühmas kive, millega seotud uskumused ja tavad kivi ei kahjusta. Kiiu-Aabla Kuduvakivi e Tittekiviga seostuvad üksnes usundilised teadmised ja hoiakud. Pärисpea Liukivi e Teedukiviga seotud ja tänapäevani vägagi elav liulaskmise tava aga ei kahjusta kivi.

Ekspertiisi raames vaadeldud kivide kaitse korraldamisel tuleb lähtuda eelkõige nendega seotud kultuuripärandist. Kividega seotud vaimse kultuuripärandi traditsioonide jätkamist tuleks võimaldada isegi juhul, kui see võib kiirendada kivi lagunemist. Kindlasti peaks aga olema tagatud vaba juurdepääs neile kividele.

Üksikud puud

Leesi küla Kaevumäel toivepaku juures on asunud suur pärnapuu. Praegu kasvab sealsamas silmatorkavalt jäme, 374 cm rinnaümberruuduga sanglepp.

Pärисpea küla Matsu talus on asunud hiietamm, mida tunneb nii varasem kui ka veel elav rahvapärinus. Tamme asukohaks on pakutud kahte talu: Matsu ja Mäematsu. Hiietamme nimi viitab Põhja-Eesti kontsektis sellele, et tegemist võib olla endise hiiealaga.

Vihasoo küla ja Kasispea küla Risti talu vahel tee ääres on kasvanud enne II maailmasõda ohvripärn. Paraku mäletavad kohalikud vanemad elanikud seal üksnes suurt jalakat, mis on praegu looduskaitse all.

Kuigi kaitset vajab ka hävinud püha puu või kivi endine asukoht, pole võimalik ebamäärase asukohaga objektide kaitset korraldada. Küll aga peaks kuuluma pühapaiga koosseisus kaitse alla Kaevumäel kasvav sanglepp.

Muud pühapaigad

Kuusalu kihelkonna rannikule iseloomulikult leidub piirkonnas ranna- ehk kalakabelite pärimusega seotud looduslikke pühapaiku. Sellised kabelid on asunud teadaolevalt Viinistu Sadamneemel, Virve Koljuotsal ja Juminda Koljuotsal. Kabelid on väidetavalt olnud ka Pärисpea Pähkna neemel ja Palumäel.

Kabelite rohkus on tõenäoliselt seotud sellega, et Pärисpea poolsaar kuulus keskajal tsistertslaste ordule. Samas viitavad keskaegsed kabelid ka võimalikele looduslikele pühapaikadele või külakalmistutele. Nii katoliku kirik kui hiljem ka luteri kirik on hõivanud põlismaalaste pühakohti oma sakraalrajatistega. Kalakabelite seosele loodusliku pühapaigaga viitab seegi, et piirkonna rahvapärinuse kohaselt on neis kabelites palutud häid haldjaid ja Kolju-taati. Juminda Kolju-otsalt on olemas lisaks ka otsene hiie-pärinus ning Virve kalakabel on ehitatud vanasse pühapaika.